

Питання історичного краєзнавства

А. Г. ПЛАХОНІН (Київ)

Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X — перша половина XI ст.)

Свідчення з історії східних слов'ян у переддержавний і ранньодержавний періоди поодинокі й суперечливі. Фольклорні джерела та візантійські хроніки переплелися в обробці київського літописця, становлячи основу початкової частини «Повісті временних літ». На перший план у ній виступають давні міста — Київ і Новгород, норманські князі та їх відносини із столицею Візантійської імперії. Що ж до історії периферійних земель, то про неї історикам більше розповідають археологічні джерела.

Писемні джерела не дають нам, здавалося б, ніяких свідчень про племінну приналежність населення межиріччя Горині і Случі. Тому даремно ще М. С. Грушевський вагався відносити ці землі до зони розселення чи деревлян, чи волинян¹. Н. П. Барсов, С. М. Середонін і Л. Нідерле вважали, що деревлянам належали землі у межиріччі Горині і Тетерева². Лише багаторічні дослідження археологів, започатковані В. Б. Антоновичем³, дали можливість встановити умовний кордон між цими племінними союзами, яким вважається р. Случ, «де полоса лісу слугувала за природний рубіж між волинянами і деревлянами»⁴.

Але, визначившись з цим питанням, ми одразу зустрічаємося з наступним. Літописець не знає усталеного терміну для населення межиріччя Західного Бугу і Случі: «Бужане, зане седоша по Бугу, послеже же вельняне»⁵; «дулебы живяху по Бугу, где ныне вельняне»⁶. Спроба пояснити вагання літописця лаконічною формулою «волиняни... — друга назва — бужане» і віднести існування союзу дулібів на кілька сторіч раніше⁷, не витримує критики. Той же літописець згадує дулібів не тільки в фольклорному переказі про «примучування» їх аварами (VI—VII ст.), а й серед учасників походу Олега на Константинополь у 907 р.⁸, а Константин Багрянородний розміщує десь у межах зазначеного регіону і плем'я лендзян⁹. На додаток можемо ще привести переказ, приведений в ал-Ма'суді, арабського автора першої половини X ст. Він пише про союз племен на чолі з племенем Валініана з царем Мажаком, який розпався «на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя»¹⁰. Серед племен, на які розпався цей союз, Ма'суді згадує і «плем'я, яке називають Дулаба, цар же їх іменується Ванджслава»¹¹. Саме тому В. Д. Королюк та слідом за ним М. Ф. Котляр подовжують історію союзу дулібів до 80-х років X ст.¹²

Ще Ф. Вестберг (здається, слідом за Й. Лелевелем) запропонував вважати згадуваних тут дулібів чеським племенем (і, дійсно, за етнографічними матеріалами, дуліби відомі й на території сучасної Чехії), частина якого оселилася на Західному Бугу. Його князь Ванджслав — це чеський Вацлав (916—929)¹³. Ф. Вестберг намагається довести, що чехи згадуються у Ма'суді саме під назвою Дулаба. Але такі беззастережні висновки, характерні для історіографії XIX ст., у наш час були б передчасні. По-перше, Ма'суді серед слов'янських племен називає Мараву, а також Бамджин (богемців — чехів) на чолі з царем Азана, які сусідять на берегах Дунаю¹⁴.

Поруч з володіннями «царя Ди́ра» (літописний Дір?) згадуються володіння царя Аванджа, «який має міста, і великі області, багато війська і військового облаштування; він воює з Румом, Іфранджем, Нукабардом і іншими народами, але війни ці нерішучі. З цим слов'янським царем сусідить цар Турка (угри. — А. /7.)»¹⁵. Цар Аванджа — інша форма написання імені згаданого вище Вандж-Слава — А-Вандж-Слав — царя дулібів.

Отже, кордони держави Ванджслава визначені на півдні і сході. На півдні вона межує з Угорщиною, на сході — з державою Діра, що означає, що до її складу входили землі Чехії, Моравії (цар мораван не згадується), Малої Польщі і частини Волині. Це певним чином перекликається із сюжетом про східний кордон Празької єпархії в грамоті 1081 р.

Привертає увагу той факт, що в Ма'суді одночасно згадуються і чеська держава Ванджслава і князівство Богемів царя Азана. Це свідчить про різні джерела в арабського автора про землі Центральної Європи. Механічне зведення різномірної й різночасової інформації дуже характерне для ранньосередньовічної арабської географії. А. П. Ковалевський запропонував дещо інший варіант ідентифікації етнонімів ал-Ма'суді. Під «алл-Діра» він, слідом за М. Шармуа¹⁶, вбачає «аль-Лудйер» — Лотарингію, цар Авандж перетворюється на аль-Іфранджа (Франконію)¹⁷, з чим можна погодитись. Отже, якщо в попередніх реконструкціях перелік племен слов'ян ішов із сходу на захід — Русь, Чехія, Угри, — то, згідно з А. П. Ковалевським, оповідач орієнтувався у зворотному напрямку — Лотарингія, Франконія, Угри. Але в цій, беззаперечно, обґрунтованій гіпотезі є декілька недоречностей. Сам А. П. Ковалевський вважає, що ал-Ма'суді використовував записки анонімного автора слов'янського походження, чи принаймні добре знайомого з мовою слов'ян¹⁸. У наведеному ж фрагменті, за реконструкцією А. П. Ковалевського, не згадується жодне із слов'янських політичних утворень. Цей факт він пояснити не зміг. До того ж, викладення географічного матеріалу із заходу на схід, як правило, в середньовічній арабській географії має означати, що сам автор перебував на крайній західній точці, тобто в даному випадку в Магрибі. Але ал-Ма'суді останні десятиріччя життя прожив в Єгипті і ніколи не відвідував західну частину арабського світу.

Єдиний висновок, який ми можемо попередньо зробити з цих суперечливих повідомлень, це впевненість у племінній неоднорідності населення території межиріччя Західного Бугу і Случі, яке в історичній науці прийнято пов'язувати з територією одного племінного об'єднання дулібів—бужан—волинян.

Певні підстави для цього дає «Баварський географ», в якому племінні назви бужан (Busani), лендзян (Lendizi), волинян (Velunzani) названі одночасно¹⁹. До того ж, А. В. Назаренко небезпідставно проводить паралель між «Zerivani» і «Червенські гради»²⁰, що підкріплюється сусідством їх у тексті з Velunzani (волинянами) і Lendizi (лендзянами). Коментар «Баварського географа» до етноніма Zerivani на диво нагадує розповідь ал-Ма'суді про Валініану: «Це королівство таке велике, що від нього походять усі слов'янські народи і ведуть від нього, за їх словами, свій початок»²¹.

«Geographus Bavarus» — джерело дуже специфічне. Датується воно, як це показали останні дослідження, другою половиною IX ст. і було створено в абатстві Райхенау на верхньому Рейні (у Швабії)²². Саме в цьому монастирі в 870-ті роки тимчасово перебував звільнений за наказом папи св. Мефодій на шляху до Моравії, про що сповіщає «Liber confraternitatum» («Книга побратимів»), створена в абатстві. В цьому поминальнику двічі згадано на почесних перших місцях серед живої братії Мефодія і

один раз, як померлого його брата Константина-Кирила²³. Тут же зустрічаємо імена Святополка Моравського (871—894) і нитранського єпископа Вихинга²⁴.

Ця гіпотеза А. В. Назаренка²⁵ дозволяє не тільки віднайти джерело свідчень про Східну Європу в ченців Швабського монастиря, а й поєднати її з кирило-мефодіївською місією у Великій Моравії.

Однак ми далекі від того, щоб пов'язувати можливе знайомство Мефодія з населенням Волині і Погориння з поширенням політичної влади Великоморавської держави на ці землі. В історичній літературі дуже часто з'являються спроби екстраполувати кордони Празького єпископства, зафіксовані грамотою 1086 р.²⁶, на часи Великої Моравії — Червенські гради до 981 р. належать чехам²⁷. Ще у дослідженнях Б. Кшеменської і Д. Тржештика²⁸, В. Д. Королжа²⁹, А. В. Флоровського³⁰, А. Н. Насонова³¹ слушно наголошувалося, що східний кордон Празької єпархії по Бугу і Стиру можна віднести не до політичної, а до поширення місійної експансії в середині IX — середині X ст. чесько-моравського духовенства у землі східних слов'ян.

Не можна не помітити, що усі згадувані в «Баварському географі» етноніми Східної Європи з числа тих, що надійно локалізуються, можуть бути пов'язані з місійною діяльністю Кирила і Мефодія: хозари (Caziri), угри³² (Ungare), руси (Ruzzi) згадуються у контексті хазарської місії св. Константина-Кирила³³, а вислян (Vuislane), бужан (Busani), лендзян (Lendizi), волинян (Velunzani) і Zerivan можна віднести до сфери політичних інтересів Великоморавської держави³⁴.

Хоча, як це видно з Константина Багрянородного, ті ж лендзяни були відомі й у Візантії. В історичній літературі досі ще не дійшли остаточного висновку щодо локалізації цього племінного об'єднання, не згаданого літописцем і відомого лише за іноземними джерелами. Л. Нідерле та слідом за ним Г. А. Хабургаєв запропонували транскрипцію «Лучани»³⁵. Більшість гіпотез ґрунтується на спільному походженні назв Lendzanie (Lendizi) і Lachowie, Ijach, I□nkas, lengyel (поляк)³⁶. Х. Ловмянський розміщував їх у південно-східній Польщі — Сандомирській землі³⁷.

Але географічні свідчення Константина Багрянородного не дозволяють локалізувати це племінне об'єднання західніше Волині. Саме тому вже Т. Василевський висунув припущення, що лендзяни — це друга назва волинян, пов'язана з тим періодом, коли вони перебували в політичній залежності від Давньопольської держави³⁸. Дотепну гіпотезу висунув Г. А. Іллінський³⁹, який припустив, що таку назву мали племінні об'єднання радимичів і в'ятичів, які, за свідченням літописця, походять «від ляхів»⁴⁰.

Але абстрактні міркування істориків слабо пов'язані з географічною кон'юнктурою в Константина Багрянородного. Б. Н. Флоря, узагальнюючи результати досліджень з цієї теми на кінець 80-х років, слушно підвів ризик: «При сучасному рівні знань питання, чому Константин Багрянородний назвав волинян лендзянами, залишається відкритим»⁴¹.

Але, на диво, якщо для етнонімів «Баварського географа» точна локалізація неможлива, то Константин Багрянородний приводить досить чіткий опис меж розселення лендзян. Печенізька «...фема Іавдертим сусидить з підплатіжними країні Росії місцевостями, з ультинами (уличі. — А. П.), деревленинами (деревляни. — А. 77.), лензанинами і іншими слов'янами»⁴². Отже, територія лендзян межувала з територією деревлян, уличів і печенігів. У середині X ст., після падіння Пересічена (940 р.), племінне об'єднання уличів переселилось із Середнього Подніпров'я до

межиріччя Південного Бугу і Дністра⁴³. Територія деревлян на півдні не йшла далі верхів'їв Тетерева (можливо, Росі)⁴⁴.

Отже, кордон між землею лендзян і печенігів міг проходити лише по водорозділу Погорині, Случі і Південного Бугу. Про те, що лендзяне, «пактіоти» русів, жили у басейні Дніпра, а не Вісли, здається, свідчить таке повідомлення візантійського імператора: «Слов'яни ж, їх пактіоти, а саме: кривитеїни (кривичі. — А. Я.), лендзаніни і інші славшії — рублять в своїх горах моноксіли під час зими і, обладнавши їх, з настанням весни, коли стане крига, вводять в сусідні водойми. Оскільки ці (водойми) впадають в річку Дніпро, то й вони з тих (місць) входять в цю ж саму ріку й вирушають до Києви»⁴⁵.

Таким чином, розміщення лендзян у Погорині ніби не суперечить версії про ототожнення лендзян і волинян. З іншого боку, як це вже зазначалося вище, в «Баварському географі» лендзяни названі поруч з волинянами і бужанами. А. А. Горський припускає, що «Lendizi Баварського географа є означення слов'ян Східної Волині, в той час, як Busani — спільність в Західній (побузькій) Волині»⁴⁶. Але свідчення того ж самого «Баварського географа» вказують на те, що етно-політична ситуація на Волині була набагато складнішою. В Західній Волині, по Західному Бугу локалізуються Busani (бужани) і Zerivani (Червенські гради), в центральній — Velunzani (волиняни), у східній (на Погорині) — Lendizi («лендичі»). До того ж, літописець під 907 р. згадує і дулібів, як учасників походу Олега на Константинополь⁴⁷. Такий висновок дає можливість остаточно відмовитися від невдалої схеми «дуліби -> бужани -> волиняни» на користь племінної різноманітності населення Волині. Можемо лише припустити, що літопис і ал-Ма'суді фіксують періоди певного домінування в регіоні одного з цих племен, починаючи з дулібів⁴⁸.

Увагу автора «Повісті временних літ» привернуто до двох полюсів історії східного слов'янства — Новгород і Константинополь. З першого, за свідченням літопису, прийшла правляча князівська династія, з другого — світ християнства. Саме ця вісь постає в літописі як «шлях з варяг у греки», шлях символічний, сповнений глибокого історичного змісту, і шлях торгово-політичний — варязьких дружин, князів, місіонерів, купців. Немовби центром рівноваги на цій осі стає «мати міст руських» — Київ — місто на півшляху від язичництва до християнства, від культури до дикості.

Ця схема, загалом сприйнята в історіографії, стала офіційною в багатьох узагальнюючих працях і підручниках. У той же час, ще із середини ХІХ ст. лунали окремі голоси на користь відмови від ідеалізації літературно-публіцистичних узагальнень літописця⁴⁹, на користь поліваріантності шляхів розвитку давньоруського суспільства і ролі у цьому процесі географічного фактора, економічних чинників, зовнішньополітичних впливів.

У сучасній літературі все ж таки не заперечується політична й економічна роль шляху «з варяг у греки» в історії Русі ІХ—ХІІ ст., але значна частина вчених виступає проти перебільшення саме економічного значення цього шляху, особливо як трансконтинентального⁵⁰. Багаторічні дослідження виявили ряд значних трансконтинентальних торговельних шляхів на землях Русі, серед яких виділяються Волзько-Балтійський⁵¹, «шлях з хазар у німці»⁵² і, як його складова частина, шлях з Булгара у Київ⁵³.

Саме завдяки їм землі Давньої Русі групувалися не тільки за меридіональним напрямком уздовж Дніпровсько-Волховської осі, але й за широтним, уздовж шляху «з хазар у німці», що підтверджується реконструкцією території «Руської землі» IX—X ст., зробленою А. Н. Насоновим⁵⁴. Міжрегіональні комунікації, які виникали ще за часів неолітичної революції, ставали засобом міжетнічної комунікації, пріоритетними шляхами міграції населення, а з часом виникнення державних утворень і шляхами кристалізації надплеменних ранньодержавних утворень. Дослідження К. Блашке і Г. Шрамма показали існування архаїчних широтних комунікацій у Європі всередині ландшафтних зон, перпендикулярних меридіональним річковим шляхам⁵⁵.

Для Середнього Подніпров'я, де проходить кордон між лісом і лісостепом, таким широтним шляхом стає шлях «з хазар у німці». «По шляхах, що з'єднали Баварію з крупним Празьким ринком, які тяглися звідти заломами північного схилу Карпат до самого Дніпра, рухалися каравани, на зворотному шляху навантажені також товарами з Константинополя й Азії. В Києві вони зустрічали могутній перехресний потік, який степами і водними шляхами устанавлював контакт між країнами Балтики і Чорним і Каспійським морями, а також оазами Туркестану. Бо Захід тоді був не в змозі виконувати функцію посередника між Північчю і Північним Сходом континенту і Східним Середземномор'ям; і, без сумніву, він не міг запропонувати на своїх землях нічого рівноцінного тому могутньому товарообміну, який приніс розквіт Київській Русі»⁵⁶. Ця могутня торговельна магістраль засвідчується і східними географами X ст.⁵⁷ З іншого боку, численні німецькі джерела свідчать про функціонування західного відрізка цієї магістралі: Київ — Прага — Баварія⁵⁸.

Саме цей шлях проходив землями Погориння через її політичні центри — Дорогобуж і Пересопницю⁵⁹. Тому не дивно, що увагу київських князів було прикуто і до цього регіону. І якщо військово-політичного аспекту ця зацікавленість набуває лише наприкінці X ст.⁶⁰, то це лише тому, що стосунки з населенням Погориння до другої половини X ст. мали характер договірно-правовий.

Вище ми вже зазначали, що саме уздовж цього напрямку поширювався в IX ст. місійний вплив Моравського центру християнізації слов'янства, а пізніше, у X ст., і Чеської держави. Поява наприкінці IX ст. у Середньому Подунав'ї угрів призвела до того, що упродовж наступного сторіччя торговельний маршрут «з хазар у німці» відхилився від Карпатських перевалів і пролягав виключно через землі Погориння і Волині на Краків та Прагу. Як і чеські Пржемисловичі, у зміцненні цих торгових контактів були зацікавлені і київські князі. Саме тому в основі їх політики було прагнення до мирних стосунків із своїми західними сусідами. Літописець не називає жодного походу Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава проти волинської групи східнослов'янських племен. І навпаки, окремі з них названі серед учасників походів цих київських князів на Візантію: 907 р. — дуліби, хорвати, тиверці⁶¹; 944 р. — тиверці⁶². Константин Багрянородний називає серед «пактіотів» Русі лендзян, які, як ми вже довели вище, населяли землі Погориння⁶³.

Вживання Константином Багрянородним терміну «пактіоти» зумовлено договірно-правовими відносинами між русами і слов'янськими племенами. Цей термін вживається грецькими авторами як для визначення данницьких відносин, так і для звичайних військово-політичних союзів⁶⁴. Такі відносини оформлювалися між київськими князями і східноєвропейськими племенами. Першим з відомих нам таких «рядів» була угода по запрошенню варягів⁶⁵; вбивство Ігоря древлянами, як вважав О. П. Ново-

сельцев, було зумовлено порушенням ним такого «ряду»⁶⁶. На користь того, що лендзян у трактаті Константина Багрянородного названо лише союзниками, а не данниками київських князів, свідчить той факт, що літописець вже не називає племена волинської групи серед учасників походу 944 р. (на відміну від 904 р.), тобто їх залежність була меншою від залежності кривичів або деревлян.

Включенню цих племен до складу Давньоруської держави заважав цілий ряд факторів. По-перше, від Середнього Подніпров'я їх було відділено значним лісовим масивом — Чортовим лісом. З іншого боку, поки не завершилося підкорення деревлян, будь-яка залежність племен Волині від Києва була б суто формальною (що і відбувалося насправді). Довгий час територія Давньої Русі обмежувалася лише територією навколо Києва і Новгородом⁶⁷. До часів Ольги і навіть Володимира сил київських князів вистачало лише на нерегулярне збирання данини з навколишніх племен. До того ж, знову зазначу, київські князі були зацікавлені у безперервному функціонуванні торгового шляху на захід, чому б стала на перешкоді будь-яка військова кампанія на кшталт багаторічного підкорення уличів.

Але вже в останній третині X ст. з'являються фактори на користь включення земель Погориння, Волині і Карпат до складу Давньоруської держави. Ліквідацію деревлянського племінного союзу було логічно завершено в 970 р., коли Святослав посадив свого сина «Ольга в дерев^хъ»⁶⁸. Згодом у ході конфлікту між різними угрупованнями дружини Олег гине, а його князівство включається безпосередньо до володінь київського князя Ярополка Святославича. Короткотермінове урядування Святослава Володимировича «вдерев^хъ» (після 1010—1015 рр.) — остання згадка автономії деревлянського князівства.

З іншого боку, на кінець X ст. значно активізувалася політика західнослов'янських держав у регіоні. Вже в середині X ст. кордони Чеської держави поширилися до Малої Польщі з Краковом, і можливо, далі на схід⁶⁹. У той же час полянському союзу племен на чолі з князем Мешко I вдається об'єднати під своєю владою значну кількість польських племен. Крім Східного Помор'я, до складу держави Мешко I увійшла і Мазовія, про що свідчить ібн-Якуб: «З Мешко сусидить на сході Русь, а на півночі Бурус» (пруси. — А. 77.)⁷⁰. Отже, територія Волинської групи східнослов'янських племен стала контактною зоною Чеської, Польської і Давньоруської держав.

Повідомлення ібн-Якуба, якщо сприймати його буквально, вказують на те, що на час його перебування у Центральній Європі (966 р.) володіння київських князів просунулися далеко на захід — до кордонів Мазовії. Чи свідчить це аргументом на користь приєднання земель Волині в середині X ст.? Адже шляхом проникнення дружин київських князів могла бути і Прип'ять. Саме річковими шляхами вони просувались углиб племінних територій східних слов'ян, збираючи полюддя⁷¹. Та й торгові експедиції русів у джерелах IX—X ст. пов'язуються лише з річковими і морськими шляхами. Торгівля суходолом перебувала майже виключно у руках східних, переважно єврейських купців. Попри згадуване в літописі під 980 р. князювання варяга Тура у Турові: «Б'Ъ бо Рогъволодь пришель и заморья, имяше власть свою ПолотъскН; а Туры Турові, и от него же и туровци прозвашася»⁷², яке згадується як синхронне Полоцькому князівству Рогволда, ми маємо певні причини вважати, що саме цим шляхом руські дружини доходили до Мазовії. Із самої першої згадки у літописі Берестя — фортеця, заснована Володимиром на волоці з Прип'яті на Західний Буг, — згадується як саме київське, а не волинське місто⁷³. Саме

час приєднання до Давньоруської держави, можливо, і слугував аргументом на користь того, щоб і в XII ст. ця фортеця не прилучалася до Волинського князівства. До XII ст. Берестя входило чи то до безпосередніх володінь київського князя, чи то до володінь турівського князя (як то було за часів Святополка Володимировича, Ізяслава Ярославича, Святополка Ізяславича).

І, підкоривши деревлян, вже закріпившись на Прип'яті, заснувавши фортеці у Турові, Бересті, київські дружини отримали змогу уздовж її правих притоків приникати углиб території Волині, минаючи таким чином «Чортів ліс».

На користь пізнього і відносно мирного приєднання племен Волині говорить і той факт, що у літописі немає жодної згадки про приєднання, чи хоча б військових кампаній проти місцевих племен. Серед східнослов'янських племен, з якими воювали київські князі, згадуються деревляни (883, 914, 946 рр.)⁷⁴, сіверяни (884 р.)⁷⁵, радимичі (885, 948 рр.)⁷⁶, уличі і тиверці (885 р.)⁷⁷, вятичі (966, 981, 982 рр.)⁷⁸, хорвати (992 р.)⁷⁹.

Отже, не маємо жодної літописної згадки про підкорення бужан, волинян чи дулібів. Замість цього під 981 р. літописець зазначає: «В л'ѣто 6489. Иде Володимерь к ляхоу и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады, и же суть и до сего дне подъ Русью»⁸⁰. Тим же роком, як і наступним, датуються кампанії Володимира на сході проти вятичів. А «в л'ѣто 6491 (983. — А. Я.) иде Володимерь на ятвагы, и поб'ѣди ятвагы, и взя землю их»⁸¹. Відправною точкою західних походів Володимира на Червенські міста та на ятвагів, скоріш за все, було Берестя. А. Н. Насонов дотримувався думки про те, що, закріпившись у Бересті, Володимир отримав можливість здійснювати походи проти ятвагів⁸². На цю думку наводить і послідовність західних походів Ярослава — спочатку Берестя (1022), потім Белз (1030), заняття Червенських міст і похід углиб Польщі (1031), похід на ятвагів (1038 р.). Саме через Берестя, Пінськ і Дорогобуж пролягав шлях Святополка Ізяславича на Володимир проти Давида Ігоревича в 1097 р.⁸³ Таким чином, і наприкінці XI ст. володіння київських князів у верхів'ях Прип'яті слугували найзручнішою базою для походів на Волинь.

З іншого боку, дослідження А. В. Назаренка дають певні підстави відносити початок військової активності київських князів на Волині на 70-ті роки X ст. Його думка полягає у тому, що, як він припускає, Русь брала участь у війні імператора Оттона II (973—983) проти баваро-чесько-польської коаліції в 974—979 рр.⁸⁴ Більше того, він вважає, що двоє із Святославичів — Олег і Володимир — уклали угоду з противниками Оттона II і Ярополка, чим, наприклад, пояснюються згадки про шлюб Володимира Святославича з «чехинею»⁸⁵ та свідчення про нащадків Олега Святославича у Чехії⁸⁶. Саме з цим А. В. Назаренко пов'язує кампанію Ярополка проти Олега, яка датується в «Повісті временних літ» 977 р.⁸⁷

Однак саме останній аргумент, з наведених А. В. Назаренком, унеможливує участь дружин Ярополка у безпосередній кампанії проти Чехії і Польщі. Лише підкоривши Деревлянське князівство, Ярополк мав отримати доступ до Волині. Але, зайнявши Іскоростень у 977 р., він вже на початку літа 978 р. був скинутий зі столу Володимиром. Отже, погоджуючись з аргументацією А. В. Назаренка на користь можливого існування русько-германського союзу за часів правління Ярополка, мусимо зазначити, що останній скористався ним лише для просування на захід, розпочавши підкорення західної гілки східного слов'янства. Остаточне вирішення цієї проблеми випало на часи правління Володимира Святославича.

Саме 979—981 рр. можна, на нашу думку, і датувати остаточне приєднання Волині до території Давньоруської держави. Наступним кроком Володимира було приєднання Подністров'я: «Въ лѣто 6500 (992. — А. 77.) ѿде Володимиръ на хорваты»⁸⁸. Політичним аспектом цієї західної кампанії Володимира (реально декількох кампаній 990—993 рр.) у літературі вже приділено достатню увагу⁸⁹. Зауважимо лише, що ці походи остаточно сформували західні кордони Давньоруської держави.

З перших років київського князіння перед Володимиром постало завдання подолати наслідки невдалої внутрішньої політики Святослава та міжусобної війни його нащадків, коли з-під влади київських князів випали значні території Східної Європи. В процесі підкорення повсталих племен Володимир відходить від практики укладання «рядів». Як свідчить літопис, підкоривши київське князівство Ярополка, Володимир «избра от нихъ (варягів. — А. П.) мужи добры, смыслены ы храбры, и раздая имъ грады»⁹⁰.

Відмовою від застарілої дружинної форми держави Володимир не обмежив переміни в адміністративно-територіальному устрої держави. У 988 р. він «посади Вышеслава в Новгороде, и Изяслава Полотск'Ѧ, и Святополка Турові, а Ярослава Ростові. Умершю же старейшему Вышеславу Нов-ігород^, посадиша Ярослава Нов-Ѧгород^, а Бориса Ростові, а Пгьба Муромі, Святослава Дерев-Ѧхъ, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани»⁹¹. Повідомлення «Повісті временних літ» не дає підстав вважати цей розподіл столів між синами Володимира одночасною акцією. Але зазначимо той факт, що ці новоутворені волості Рюриковичів роздавалися за певним принципом, — як зазначав ще А. Н. Насонов, усі вони розміщені на кордонах Давньоруської держави за межами «Руської землі», яка стає справжнім доменом київського князя⁹². Таким чином, Давньоруська держава все більше набуває рис двочленної структури, — власне Русь («Руська земля») і т. з. «Зовнішня Русь», територія якої розпадається на окремі волості синів Володимира.

Попри певні сумніви А. А. Шахматова⁹³, сучасні історики з довірою ставляться до літописного повідомлення 988 р.⁹⁴ М. Ф. Котляр вважає, що таким чином Володимир заміняє місцеву родову аристократію («светлые и великие князья») синами-посадниками⁹⁵. Тому не дивно, що новоприлучені західні землі не були обійдені увагою Володимира. Було відновлено князівство Олега Святославича «в Дерев^хъ» (Овруч), Святополк отримав Туров, а на Волині, у новозаснованому Володимирі, був посаджений Всеволод.

Пояснити, чому сини Володимира отримали ці окраїнні землі, можна постійним протистоянням київського князя та печенігів. Значну частину літописного повідомлення про князювання Володимира присвячено обороні від печенігів, обладнанню ним прикордонних укріплень на півдні «Руської землі», засвоєнню лісостепового лівобережжя Дніпра. Саме ця «Руська земля» й мала протистояти печенізькій навалі, отримавши від племінних окраїн «кращих мужів», — племінну еліту, яка населила фортеці по цих небезпечних кордонах⁹⁶. Замість них на окраїнних територіях з'являється зовсім нове урядування — сини Володимира з молодшою дружиною, як гарантія того, що київському князю не доведеться відволікати сили від південних кордонів на чергове «примучування» відпалих племен.

Як ми вже зазначали вище, не слід відносити усі ці призначення князів саме на 988 р. Так, на той час старшому з них Святополку не могло

бути більше десяти років. Більш слушною здається думка про зв'язок літописного повідомлення 996 р. з облаштуванням нових князівств на західному кордоні. Саме під цим роком у «Повісті временних літ» читаємо: «Бе живя (Володимир. — А. Я.) съ князи околними миромъ, съ Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угрьскимъ, и съ Андрихомъ Чешьскимъ»⁹⁷. Це літописне повідомлення логічно завершує об'єднавчі походи і реформи київського князя. Серед згаданих іноземних володарів лише західні сусіди Русі — Польща, Чехія, Угорщина. Мабуть, не випадково саме під 996 р. літописець звертає увагу читача на цей регіон. Припускаємо, що саме у 996 р.⁹⁸ було остаточно підтверджено західні кордони Давньоруської держави, реорганізоване місцеве урядування. Та й сини Володимира в той час вже досягли того віку, в якому їм вже можна було б довірити князівський стіл.

Але ж літописне повідомлення дає підстави датувати цим роком лише вокняжіння Святополка у Турові. Надання столів Святославу і Всеволоду пов'язується з датою смерті Вишеслава у Новгороді (В. М. Татищев датує її лише 1010 р.)¹⁰⁰. Якщо довіряти несторівському «Чтению о погубленийї Бориса и Гл'ьба», можемо вважати, що спочатку Володимир отримав Борис Володимирович, якого потім батько перевів у Ростов через якийсь конфлікт із Святополком¹⁰¹. А. А. Шахматов довіряв цьому повідомленню¹⁰². Спираючись на повідомлення саги про Олава Трюггвансона, Д. С. Лихачев вважав свідчення «Читання» легендарними, оскільки за сагою Всеволод мав втекти у Скандинавію ще у 995 р.¹⁰³ У сучасній скандинавістиці поширена думка, що сюжет саги не має відношення до конкретних історичних подій¹⁰⁴. Отже, поки що не маємо підстав заперечувати повідомлення «Читання». А от свідчення Густинського літопису про волинське князювання іншого сина Володимира — Позвизда — можемо вважати міфічним¹⁰⁵.

Привертає увагу і сюжет «Читання» про конфлікт Бориса і Святополка.

Як син старшого брата Володимира Ярополка, Святополк вважався головним претендентом на спадщину Володимира. З іншого боку, певні права на київський стіл мали і старші сини Ярослава — Вишеслав, Ізяслав, Ярослав. Як майбутній спадкоємець, Вишеслав посідав Новгородський стіл. Ізяслав, отримавши в спадкове володіння Полоцьке князівство, таким чином, певно, вважався викресленим з числа спадкоємців¹⁰⁶. Як припускає А. В. Поппе, в останні роки правління Володимира запланував передати стіл не комусь із старших синів, а саме синам від шлюбу з порфірородною Анною¹⁰⁷. Таке рішення ґрунтувалося на тому, що шлюб з Анною був освячений церквою, а родинний зв'язок з візантійським престолом сприяв би підвищенню статусу київських князів. Та й не будемо абсолютизувати слов'янську традицію успадкування влади старшим сином. Так, після смерті Болеслава I Хороброго престол, за волею батька, успадкував його середній син Мешко II (1024—1034), тоді як його старший брат Бесприм і молодший Оттон отримали невеликі уділи¹⁰⁸.

Такі плани Володимира аж ніяк не могли задовольнити головних претендентів — турівського Святополка і новгородського Ярослава (який був переведений з Ростова після смерті Вишеслава у 1010 р.). Отже, в останнє десятиліття правління Володимира зростала напруга у великокнязівській родині. Яким же чином ці процеси справили вплив на західні землі Русі?

Як пише А. В. Назаренко, 992—1012 рр. — це період політичного зближення Давньоруської і Давньопольської держав¹⁰⁹. Після охолод-

ження німецько-польських стосунків у 1008—1009 рр. особливо важливим для Болеслава I було закріпити союз із східним сусідом. Як вважав В. Д. Королюк, укладання такого союзу можна було б датувати 1009—1010 рр.¹⁰ Закріплений він був шлюбом Святополка з донькою Болеслава. Як повідомляв Титмар Мерзебурзький, разом з донькою Болеслава до Турова був відправлений і єпископ Колобжега Рейнберн.

М. Б. Свердлов, спираючись на свідчення анонімного «Саксонського аналіста», відносить цей шлюб до періоду після 1013 р.¹¹ Зауважимо, що анонімний саксонський хроніст працював у XII ст., спираючись насамперед на свідчення «Хроніки» Титмара. Титмар же однозначно датує цей шлюб до походу Болеслава на Русь у 1013 р. Угода 1013 р., на нашу думку, мала скріплюватися шлюбом дочки Володимира Передслава з Болеславом, який так і не відбувся, про що свідчить «Хроніка» Галла Аноніма¹².

Шлюб з донькою могутнього польського князя значно підвищив шанси Святополка у боротьбі за київський стіл. «Повість временних літ» нічого не сповіщає про причини того, чому колишній турівський князь на момент смерті Володимира опинився у Києві. Титмар же повідомляє, що він був схоплений за наказом київського князя разом з дружиною та єпископом Рейнберном за підозрою у заколоті¹³. Болеслав отримав змогу помститися лише у 1013 р., коли він, досягнувши певного компромісу у війні з Імперією, у союзі з печенігами здійснив невдалий похід на Русь¹⁴.

Отже, датування шлюбу 1010 р. і невдалого виступу Святополка 1012 р. дають можливість не тільки пояснити причини польсько-руської війни 1013 р.¹⁵, а й провести паралелі із свідченнями «Чтения о погублений Бориса и Гл'ьба» і «Повісті временних літ». Як ми вже зазначали вище, посадження синів Володимира в Овручі та Володимирі можна датувати після смерті Вишеслава у 1010 р. Можемо припустити, що, спираючись на певні обіцянки свого тестя, Святополк спробував розширити кордони свого турівського князівства. За свідченням Літописця Переяславля-Суздальського, Святополк спочатку отримав не тільки Турів, а й Пінськ (можливо, з Берестям) і Деревлянську землю¹⁶. Вступивши в конфлікт з Борисом, він спочатку змусив Володимира перемістити Бориса з Волині до Ростова, на стіл, який звільнився після переміщення Ярослава до Новгороду. У дійсності, Борис не поїхав до Ростова, а залишився біля батька. Його брат Гліб у Муромі мав приглядати за володіннями брата¹⁷.

Наступною фазою конфлікту можна вважати арешт Святополка і його сім'ї. Його володіння були розділені. Святослав отримав Деревлянську землю, а Всеволод — Володимир. Таким чином, можемо з впевненістю датувати їх посадження 1012 р. З того, що літопис нічого не сповіщає про подальшу долю Всеволода (Святослав, із зрозумілих причин, був убитий Святополком одразу ж після захоплення ним київського столу у 1015 р.¹⁸), можемо припустити, що він загинув під час польсько-руської війни 1013 р.¹⁹

Таким чином, на початку XI ст. землі Погориння опинились у центрі міжусобної боротьби навколо київського столу. Нижня течія Горині і Стиру, беззаперечно, належала до Турівського князівства Святополка. Що ж до іншої частини Погориння, маємо певні підстави вважати, що саме у той час її було включено до володінь київського князя. Вище ми вже зазначали, що географічні межі «Руської землі» сформувалися саме в період княжіння Володимира Святославича. До неї входили землі навколо Києва, щойно засвоєне Лівобережжя Дніпра з Черніговом і Переясла-

вом — військовий кордон проти печенігів. Як це довів А. Н. Насонов, спираючись на літописну статтю 1157 р.¹²⁰, до її складу входили і землі верхньої Горині¹²¹.

Роль Погориння як західної окраїни «Руської землі» на рубежі X—XI ст. підтверджують і археологічні джерела. Поблизу літописного Дорогобужа збереглися залишки курганного некрополя з дружинними похованнями, який датується саме цим періодом¹²². Можемо припустити, що адміністративний центр у Дорогобужі виник саме на рубежі X—XI ст., а не в середині XI ст., як це вважають сучасні дослідники¹²³. Саме цим періодом датується і найдавніший вал дитинця Дорогобужа¹²⁴. Особливо важливого значення він набуває під час придушення повстання Святополка і пізніше, під час походів Болеслава на Київ у 1013 і 1018 рр. Саме в той час, за археологічними даними, вал городища зазнає першої реконструкції¹²⁵.

Саме у південно-східній Волині мали об'єднатися війська Болеслава I та печенігів у 1013 р. Таким чином, спорудження фортеці у цьому регіоні стало важливим завданням київського уряду, який особливо чутливий був до печенізької загрози.

З іншого боку, усобиця Володимировичів, що затяглася до 1026 р. (коли Ярослав, нарешті, наважився повернутися до Києва), напевно спричинила до занепаду влади київських князів у цьому регіоні на ціле десятиріччя. Перехід Західної Волині до Давньопольської держави мав привернути їх увагу до укріплення рубежів по Горині. Але похід Ярослава на Берестя 1022 р.¹²⁶ став поодиноким спробою повернути втрачені території на заході. Його сили відволікала боротьба з численними претендентами на київський стіл. У 1021 р. йому довелося вибивати Брячислава з Новгорода, а в 1023 р. у Середньому Подніпров'ї з'явився Мстислав Володимирович «с козары и съ касоги».

Але й усобиця навколо спадщини Болеслава I (помер у 1024 р.) надовго відволікала польський уряд від східних кордонів. Вакуум влади у регіоні почав заповнюватися лише після того як Ярослав і Мстислав Володимировичі «разд-ѣлиста по Дн-ѣпръ Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мъстислав ону»¹²⁷.

У своїй західній політиці в перші роки правління Ярослав, як вважає А. В. Назаренко, спирався на союз з імператором Конрадом II (1024—1039)¹²⁸. Їх спільні дії проти Польщі й Угорщини в 1030 р. призвели до першого успіху — «Ярославъ Белзы взялъ»¹²⁹. До кампанії 1031 р. Ярославу вдалося підключити і Мстислава: «Ярославъ и Мъстиславъ собраста вой много, идоста на Ляхы, и заяста грады червеньскыя опять, а повоеваста Лядьскую землю, и многи ляхы приведоста»¹³⁰. Одночасні воєнні дії Німеччини і Русі проти Польщі змусили Мешко II (1024—1034) втекти. Влада тимчасово перейшла до рук старшого сина Болеслава I Бесприма, який відіслав Конраду II королівські інсингнії і визнав васальну залежність Польщі від імператора¹³¹. Коли Мешко II вдалося повернути собі владу, йому довелося погодитися на ці принизливі умови миру.

Таким чином, Ярославу вдалося об'єднати під своєю владою правобережжя Дніпра і Західні землі Русі. А по смерті Мстислава, з 1036 р. Ярослав «бысть самовластець Русьѣи земли»¹³².

Західні походи Ярослава в оповіді літописця дивним чином повторюють послідовність походів його батька — похід на Берестя (1022), взяття Белза (1030), червенських міст та похід углиб Польщі (1031), похід на ятвагів (1038) і Литву (1041). І, так само, досягши певних кордонів, Ярослав охоче пішов на угоду з польським князем.

Політична криза, яка охопила Польську державу по смерті Мешко II, призвела до фактично повного її розпаду. До Чехії відійшли Силезія й Моравія, відокремилися Мазовія і Помор'я. Чеському князю Бржетиславу I вдалося навіть зайняти Краків. Таке підсилення Чеської держави та політичний безлад на польських землях, де спалахнуло антихристиянське повстання, не входило до інтересів ані Імперії, ані Русі. Тому, коли в 1039 р. молодшому сину Мешко II Казимиру I вдалося повернутися до Польщі, він, скориставшись підтримкою цих країн, поступово об'єднав батьківські володіння. Саме цим роком В. Д. Королюк датує укладання союзницької угоди між Руссю і Польщею, за якою дружиною Казимира I стала Марія-Добронєга — сестра Ярослава¹³³. На Русь поверталися полонені Болеславом, за нею остаточно закріплювалися Червенські гради. Ярослав же обіцяв допомогти в приєднанні Мазовії. В 1039—1047 рр. він здійснив декілька походів на допомогу польському князю.

Результатом цього багаторічного співробітництва став ще один шлюб. Поряд з паралелями між західною політикою Ярослава і Володимира впадає в око ще один факт — один із синів Ярослава також одружився з польською княжною, сестрою Казимира I Олисавою-Гертрудою. Цей князь, Ізяслав, отримав стіл у Турові.

О. Бальцер і В. Д. Королюк впевнено датують цей шлюб 1034 р.¹³⁴, тобто роком русько-візантійського конфлікту, коли Ярослав був особливо зацікавлений у мирних стосунках на західному кордоні. Ізяслав, який народився в 1024 р.¹³⁵, вже досяг дев'ятнадцятирічного віку. Отже, можемо припустити, що саме цього року він отримав і Турівське князівство¹³⁶.

Як повідомляє літописець, на момент смерті Ярослава (1054 р.) молодший брат Ізяслава — Святослав — сидів у Володимирі-Волинському¹³⁷. Можемо припустити, що він отримав цей стіл тоді ж, коли Ізяслав сів у Турові — у 1043—1047 рр., коли припиняються походи Ярослава у Мазовію. Адже саме після цього року і до 1068 р. західні кордони майже не привертати уваги київських князів і їх літописців. Як відмічає О. Б. Головка, «з кінця 40-х до кінця 60-х рр. XI ст. у джерелах немає відомостей про русько-польські контакти», що зумовлюється стійкістю русько-польського союзу¹³⁸.

Як свідчать результати нашого дослідження, Східну Волинь порівняно пізно було включено до складу Давньоруської держави. Якщо ще у VII—VIII ст., за свідченнями джерел, на території Волині існувало декілька великих племінних об'єднань східних слов'ян — дуліби, волиняни, то вже у IX ст. вони розпадаються на ряд більш дрібних племен — дуліби, волиняни, бужани, лендзяни тощо, які не мали меж розселення, а жили черезсмужне, що вкрай ускладнювало політичну карту регіону. Саме у той період Волинь, ймовірно, потрапляє у сферу політичних впливів Велико-моравської, а у X ст. — Чеської і Давньоруської держав. Відносини племен Волині з київськими князями регулювалися «рядами» — військово-політичними угодами, за якими ці племена брали участь у спільних походах. Зацікавлені у безперервному функціонуванні торгового шляху з «хазар у німці», київські князі довго не наважувалися здійснити спробу приєднання племен Волині. В останній третині X ст. ситуація змінюється. Стрімке піднесення Давньопольської держави та ліквідація деревлянського племінного союзу призвели до зіткнення у межиріччі Случі і Західного Бугу інтересів Чехії, Польщі і Русі. В ході конфліктів 970—1030-х рр. київським

князям вдалося закріпити західний кордон Давньоруської держави у межиріччі Вісли і Західного Бугу.

В процесі прилучення земель Волині всередині Київської Русі почалися складатися зародки державно-територіальних утворень — Турівське князівство, до складу якого входили Турів, Берестя, іноді деревлянська земля; Волинська земля, яка поступово формувалася навколо т. з. Червенських міст та новозаснованого Володимира; Руська земля, яка стала центром організації боротьби з кочовою загрозою. Межі цих трьох утворень проходили саме у басейні Горині, що стала західною межею Руської землі. Нормалізація польсько-руських відносин за Ярослава Мудрого і Казимира I Відновлювача, припинення територіальної експансії руських князів на заході створили умови до поступового окняжіння території Волині — процесу, який розтягнувся з кінця X до середини XIII ст.

¹ Грушенський М. С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2 — С. 258.

² Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С. 127—129; Середонин С. М. Историческая география. — Пг., 1916. — С. 146—147; Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 156.

³ Антонovich В. Б. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. — СПб., 1893. — № 11.

⁴ Седов В. В. Восточные славяне в древности и средневековье. — М., 1982. — С. 96.

⁵ Повесть временных лет. — М.—Л., 1950 (далі — ПВЛ. I) — Т. I. — С. 13.

⁶ Там же. — С. 14.

⁷ Седов В. В. Указ. соч. — С. 94; Седов В. В. Древнерусская народность. — М., 1999. — С. 41—49. В останній з цих монографій автор запропонував схему, за якою із союзу дулібів походять не тільки волиняни і бухани, а й поляни, древляни і дреговичі.

⁸ ПВЛ. I. — С. 23.

⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 44/45, 156/157.

¹⁰ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VIII века до конца X века по Р. X.). — СПб., 1870. — С. 201; див. також останній варіант перекладу, запропонований А. П. Ковалевським (Ковалевский А. П. Славяне и их соседи в первой половине X в., по данным аль-Масуди) // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. — М., 1993. — С. 70—71.

¹¹ Там же; Ковалевский А. П. Указ. соч. — С. 70.

¹² Корольков В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. — М., 1964. — С. 87—90; Котляр М. Ф. Галицьке-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 19—21.

¹³ Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП, 1908. — Февраль. — Ч. XIII. — С. 394-397.

¹⁴ Гаркави А. Я. Указ. соч. — С. 136, 141.

¹⁵ Там же. — С. 137.

¹⁶ Charmoy M. Relation de Macoudy sur les anciens Slaves // Memories de l'Acad. Imper. Des sciences de St. Petersburg, serie VI. — SPb., 1834. — P. 408.

¹⁷ Ковалевский А. П. Указ. соч. — С. 72—77.

¹⁸ Там же. — С. 62-79.

¹⁹ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1993. — С. 13—15.

²⁰ Там же. — С. 34-35.

²¹ Там же. — С. 13-15.

²² Тому вірніше було б його називати "Швабським географом".

²³ Liber confraternitatum monasterii Augiensis: Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau / J. Autenrieth, D. Geunich, K. Schmid // MGH Libri memoriales et Necrologia. NS. — Hannover, 1979. — Т. I. — P. 4 AI, 5 D 4.

²⁴ Назаренко А. В. Русь и Германия в IX—X вв. // Древнейшие государства на территории СССР (далі — ДГ). 1991. — М., 1994. — С. 39.

²⁵ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. — М., 1999. — С. 294—295.

²⁶ Козьма Пражский. Чешская хроника. — М., 1962.

²⁷ Halvík. Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů // Slovanske historické Studie. — Т. IV. — 1961. — P. 70-73.

- ²⁸ Krzemieńska B., Tfeńtik D. O dokumente praskim z roku 1086 // Studia o rymie i o zjawcze, 1960. - T. V.
- ²⁹ Ко р о л ю к В. Д. Указ. соч.-С. 122-151.
- ³⁰ Ф л о р е н с к и й А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X—XVIII вв.). — Т. 1. — Прага, 1935.
- ³¹ Н а с о н о в А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. — С. 133-134.
- ³² Частина угрів в той час жила у Північному Причорномор'ї та на Сіверському Дінці (Див.: Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. — М., 1997).
- ³³ Сказание о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 77—78.
- ³⁴ Н а з а р е н к о А. В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX—XI вв.): состояние проблемы // Доклады научного центра славяно-германских исследований. — Вып. I. - М., 1995. - С. 25-26.
- ³⁵ Х а б у р г а е в Г. А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 186—187.
- ³⁶ Le h r - S p t a w i n s k i T. L d z i c e — Ledzanie — Lachowie // Opuscula Casimiro Ty-mieniecki septuagenario dedicata. - Poznan, 1959. - T. 4. — S.195-197, 199, 202, 207.
- ³⁷ L o w m i a n s k i H. Ledzianie // Slavia Antiqua. 1953. - T. 4. - S. 97-114.
- ³⁸ W a s i l e w s k i T. Dulebowie — Ledzianie — Cwaci. Z zaganiem osadnictwa ple-miennego i stosunkow politycznych nad Bugiem, Zanem i Wisla w X wieku // Przegląd Historyczny, 1976. - R. 67. - N. 2. - S. 181-187.
- ³⁹ І, незалежно від нього, В. Д. Королж.
- ⁴⁰ И л ь и н с к и й Г. А. Кто были Леїаишї Константин Багрянородного // Slavia. 1925-1926. - Т. IV. - С. 315-319; Королюк В. Д. Указ. соч. - С. 98-99.
- ⁴¹ Ф л о р я Б. Н. // Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — Гл. 37. — Примечание 15. — С. 390. З цього питання узагальнююча праця в Польщі: L a b u d a G. Czechy, Rus, kraj Ledzian w drugiej polowie X wieku //L a b u d a G. Studia nad rozcatkami panstwa polskiego. — Poznan, 1988. — Т. II.
- ⁴² Константин Багрянородный... — С. 156/157.
- ⁴³ ПВЛ. I. — С. 14, 20—21; НПЛ. — С. 14; Ш а х м а т о в А. А. Повесть временных лет. — Пг., 1919. — С. 373; Седов В. В. Древнерусская народность. — С. 131 — 132.
- ⁴⁴ Там же. -С. 104.
- ⁴⁵ Константин Багрянородный... — С. 44/45.
- ⁴⁶ Г о р с к и й А. А. Баварский географ и этнополитическая структура Восточного славянского // Древнейшие государства на территории Восточной Европы (далі — ДГ). 1995. — М., 1997. - С. 275-276.
- ⁴⁷ ПВЛ. I. - С. 16.
- ⁴⁸ Недосконалість «еволюційного» підходу до вирішення цієї проблеми добре ілюструє одна з останніх праць В. В. Седова, в якій він запропонував чергову схему етнічної історії Волині і Дніпровського Правобережжя, за якою племена цього регіону (включаючи деревлян, дреговичів і полян) походять від дулібського племінного союзу (Седов В. В. Восточнославянские племенные образования и земли Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. X чтения к 80-летию чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. — М., 1998. - С. 106—108; Седов В. В. Древнерусская народность. - М., 1999. - С. 41-49).
- ⁴⁹ Див., напр.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — Т. 1. — М., 1938. — С. 80.
- ⁵⁰ Б е р н ш т е й н - К о г а н С. В. Путь из варяг в греки // Вопросы географии. — Вып. 20. — М., 1950. - С. 241; Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX—X вв. // ДГ. 1991. - М., 1994. - С. 7-9 и др.
- ⁵¹ Д у б о в И. В. Великий Волжский путь. — Л., 1989.
- ⁵² Термін запропоновано в: Назаренко А. В. "Путь из немец в хазары" в первые века древнерусской истории (IX—X вв.) // Внешняя политика Древней Руси. (Сб. тези сов). - М., 1988. - С. 52-57.
- ⁵³ Р ы б а к о в Б. А. Путь из Булгара в Киев //Древности Восточной Европы. — М., 1969. — С. 189—196; М о ц я А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985; М о ц я А. П. Булгар — Киев: Один из маршрутов Великого шелкового пути в эпоху средневековья // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье (Тезисы докладов): Междунар. науч. семинар. — Донецк, 1992. — С. 44—47; М о ц я А. П., Х а л и к о в А. Х. Булгар—Киев. Пути — связи — судьбы. — К., 1997.
- ⁵⁴ Н а с о н о в А. Н. Указ. соч. - С. 32-33.
- ⁵⁵ Б л а ш к е К. Пути трансконтинентальной Европейской торговли между Западной и Восточной Европой в период классического средневековья. — М., 1970; S c h a m m G.

Nordpontische Ströme: Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens. — Göttingen, 1973.

⁵⁶ Б л о к Марк. Феодальное общество // Апология истории. — М., 1986. — С. 129.

⁵⁷ Калинина Т. М. Торговые пути Восточной Европы IX в. (по данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. 1986. — № 4 — С. 72; Ибн Х о р д а д б е г х. Книга путей и стран / Перев., коммент. и исслед. Н. Велихановой). — Баку, 1986. — С. 124. — § 73Г; Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932. — С. 65—66; Н о в о с е л ь ц е в А. П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбег о Восточной Европе // Исследования по истории и историографии феодализма. — М., 1982. — С. 122, 126; К а л и и н а Т. М. Арабские источники VIII—IX вв. о славянах // ДГ. 1991. — М., 1994. — С. 216—218; Коновалова И. Г. Восточные источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. — М., 1999. — С. 204—208.

⁵⁸ Узагальнюючі праці: В а с и л ь е в с к и й В. Г. Древняя торговля Клева с Регенсбургом. — СПб., 1888; Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. — Т. 1. — Прага, 1935; Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX—X вв. ... — С. 7—61; та ін.

⁵⁹ Д а р к е в и ч В. П. К истории торговых связей Древней Руси по археологическим данным // КСИА АН СССР. 1974. - Вып. 138. — С. 99.

⁶⁰ Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX—X вв. — С. 9.

⁶¹ П В Л. I. - С. 23.

⁶² Там же. — С. 33.

⁶³ Константин Багрянородный... — С. 44/45.

⁶⁴ Там же. Комментар 18 до главы 9. — С. 316; М е л ь н и к о в а Е. А., П е т р у х и н В. А. «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // ДГ. 1990. - М., 1991. - С. 225.

⁶⁵ П а ш у т о В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории ранне-средневековой Европы // Скандинавский сборник. — 1970. — Вып. XIV. — С. 51—61; М е л ь н и к о в а Е. А., Петрухин В. А. Указ. соч. — С. 219—229.

⁶⁶ Н о в о с е л ь ц е в А. П. Арабские источники об общественном строе восточных славян IX — первой половины X в. (полюдь) // Социально-экономическое развитие России. - М., 1986. - С. 26.

⁶⁷ Толочко О. П., Тол оч ко П. П. Назв, праця. — С. 81.

⁶⁸ П В Л. I. - С. 49.

⁶⁹ Relacja Ibdhima ibn Ja'kuba z podry do krajow s owia kich w przekazie al-Bekriego / Wyd. T. Kowalski. - Krakow, 1946. - S. 50 (MPH NS. T. 1).

⁷⁰ Ibid.-S. 41-42.

⁷¹ Н о с о в Е. Н. Речная сеть Восточной Европы и ее роль в образовании русских городских центров Северной Руси // Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию В. Л. Янина. - М., 1999. - С. 157-170.

⁷² П В Л. I.-С. 50.

⁷³ Цієї точки зору дотримуються більшість істориків (див., напр.: Насонов А. Н. Указ, соч. — С. 127—128; К о т л я р Н. Ф. Формирование территории ... — С. 50—51). Г. Ловмянський, П. Ф. Лисенко, І. П. Крип'якевич вважали Берестя містом Турівської землі (Л и с е н к о П. Ф. Города Туровской земли. — Минск, 1974. — С. 20—21); L o w m i a n s k i H. Swietopelk w Bresciu w r. 1019 // Europa—Słowianszczyzna—Polska // Studiu ku uczczeniu prof. K. Tumińskiego. — Poznan, 1970.—S. 229—244; К р и п ' я к е в и ч І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 26.

⁷⁴ П В Л. I. -С. 20, 31,42.

⁷⁵ Там же. - С. 20.

⁷⁶ Там же. -С. 20, 59.

⁷⁷ Там же. — С. 21.

⁷⁸ Там же. - С. 47, 58.

⁷⁹ Там же. - С. 84.

⁸⁰ Там же. — С. 58. Хоча деякі дослідники вважають, що під назвою "Червенські гради" можуть переховуватися білі хорвати або дуліби.

⁸¹ Там же.

⁸² Н а с о н о в А. Н. Указ. соч. — С. 127.

⁸³ П В Л. I. -С. 178.

⁸⁴ Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в 70-е годы X века // Russia Mediaevalis. — Т. VI. - I. - München, 1987. - S. 74-89.

⁸⁵ П В Л. I. - С. 66.

⁸⁶ Ф л о р о в с к и й А. В. Русское летописание и Я.А. Коменский // Летописи и хроники, 1973. - М., 1974. - С. 312-316.

⁸⁷ П В Л. I.-С. 53.

⁸⁸ Там же. — С. 84.

- ⁸⁹ К о р о л ю к В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. — М., 1964; Г о л о в к о А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — К., 1988. — С. 13—15; П л а х о н і и А. Г. Маловідомі сторінки польсько-руських відносин останньої чверті X ст. // Київська старовина. — К., 1997. — № 3/4. — С. 76-81.
- ⁹⁰ ПВЛ. I. - С. 56.
- ⁹¹ Там же. - С. 83.
- ⁹² П р е с н я к о в А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 338; Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 32; К о т л я р Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1998. — С. 86.
- ⁹³ Ш а х м а т о в А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 159.
- ⁹⁴ Критику А. А. Шахматова заперечив ще А. Е. Пресняков (Указ. соч. — С. 338).
- ⁹⁵ К о т л я р Н. Ф. Древнерусская государственность... — С. 87.
- ⁹⁶ Толочко О. П., Тол оч ко П. П. Назв, праця. — С. 121 —122.
- ⁹⁷ ПВЛ. I. — С. 86.
- ⁹⁸ В. Д. Корольок пропонував зсунути цю дату на 997 р. (К о р о л ю к В. Д. Указ. соч. — С. 100-103).
- ⁹⁹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — М., — Л., 1963. — С. 70.
- ¹⁰⁰ З цим погоджується О. М. Рапов (Русская церковь в IX — первой трети XI в. Принятие христианства. — М., 1988. — С. 323.)
- ¹⁰¹ Чтение о погублений Бориса и Дрегаца // Пам'ятки мови і письменства давньої України.-К., 1928. - Т. 1. - С. 111; ПВЛ. 2. - С. 343.
- ¹⁰² Ш а х м а т о в А. А. Разыскания ... — С. 570.
- ¹⁰³ ПВЛ. - СПб., 1996. - С. 462.
- ¹⁰⁴ Д ж а к с о н Т. Н. Исландские королевские саги в Восточной Европе: (с древнейших времен до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. — М., 1993. — С. 210—211. А. В. Назаренко також непевний в однозначному ототожненні Вісівальда і Всеволода Володимировича (Назаренко А. В. О русско-датском союзе в первой четверти XI в. // ДГ. 1990. — М., 1991. — С. 169—170). Певні сумніви щодо цього висувалися ще Ф. Бруном (Braun F. Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X. — XIV. Jh. // Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag. — Halle, 1924. — S. 160—161). Схвальне сприйняття цього ототожнення див.: Р ы д з е е в с к а я Е. А. "Россика" в исландских сагах // Р ы д з е е в с к а я Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX — XIV вв.: Материалы и исследования. — М., 1978. — С. 63.
- ¹⁰⁵ ПСРЛ. - Т. П. - СПб., 1843. - С. 259.
- ¹⁰⁶ Хоча навряд чи він сам так вважав. Лаврентіївський літопис натякає на певні складнощі між Ізяславом і Володимиром, так і пізніше, між його сином Брячиславом і Ярославом Володимировичем (Лет. по Лавр. // ПСРЛ. — Т. 1. — М., 1998. - Стб. 299-301).
- ¹⁰⁷ П о п п е А. В. Феофана Новгородская // Новгородский исторический сборник (далі — НИС). 6(16). —СПб., 1997.— С. 116; Pop p e A. Spru□czina po W□odzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015-1019 // Kwartalnik Historyczny. - R. II. — 1995. — № 3/4. — Warszawa, 1995. - S. 3-22.
- ¹⁰⁸ Z a k r z e w s k i S. Boles□aw Chrory Wielki. — Lwyw — Warszawa — Krakyw, 1925. — S. 353-354.
- ¹⁰⁹ Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX-X вв. // ДГ. 1991. — М., 1994. -С. 134-135.
- ¹¹⁰ Корольок В. Д. Указ. соч. - С. 219.
- ¹¹¹ С е р д л о в М. Б. Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского // ДГ. 1975. - М., 1976. - С. ПО.
- ¹¹² "Болеслав отомстил за свою обиду русскому королю, который отказался ему отдать в жены свою сестру" (Хроника Галла Анонима. Книга I. Глава 7 // Щ а в е л е в а Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. — М., 1990. - С. 50.)
- ¹¹³ Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Bberarbe itung. / R. Holtzmann. 3. Aufl. — Berlin, 1935 // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. — Т. 9 (далі — Thietmar, VII, 73).
- ¹¹⁴ Thietmar, VII, 91, P. 389.
- ¹¹⁵ Корольок В. Д. Указ. соч. - С. 216-229.
- ¹¹⁶ Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов). - М., 1851. - С. 35.
- ¹¹⁷ Р а п о в О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977. — С. 38. О. М. Рапов спирається на повідомлення В. Н. Татищева (Т. 2. — С. 70).
- ¹¹⁸ ПВЛ. I. -С. 94.

- ¹¹⁹ М. С. Грушевський вважав, що він був убитий Святополком (Назв, праця. Т. 2. — С. 363), але вороже налаштований до Святополка літописець не міг опустити такого виграшного сюжету.
- ¹²⁰ ПСРЛ. - Т. 2. - М., 1998. - С. 454.
- ¹²¹ Н а с о н о в А. Н. Указ. соч. - С. 29.
- ¹²² Ф о т и н с к и й О. А. Дорогобуж Волынский // Труды общества исследования Волини. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 31—91; В. М. Петегрич. Дорогобуж // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. (Раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. -С. 129-131.
- ¹²³ К о т л я р Н. Ф. Формирование территории... — С. 46—47; Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 54; К у з а А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 91-92.
- ¹²⁴ Прищепа Б. А., Н і к о л ь ч е н к о Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне, 1996. — С. 39.
- ¹²⁵ Там же. - С. 40.
- ¹²⁶ ПВЛ. I. - С. 99.
- ¹²⁷ Там же. -С. 100.
- ¹²⁸ Н а з а р е н к о А. В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX—XI в.): состояние проблемы. — М., 1995. — С. 7.
- ¹²⁹ ПВЛ. I. -С. 101.
- ¹³⁰ Там же.
- ¹³¹ Королю к В. Д. Указ. соч. - С. 274-276.
- ¹³² ПВЛ. I. -С. 101.
- ¹³³ К о р о л ю к В. Д. Указ. соч. — С. 319.
- ¹³⁴ В а l z e g D. Genealogia Piastuw. - Krakuw, 1895. - S. 92; К о р о л ю к В. Д. Указ, соч. — С. 319.
- ¹³⁵ ПВЛ. I. -С. 100.
- ¹³⁶ У Турові на момент смерті Ярослава згадує його Іпатіївський літопис (ПСРЛ. — Т. 11. — М., 1998. — Стб. 150). Навіть після смерті у Новгороді його старшого брата Володимира Ізяслав посадив на Півночі свого сина Мстислава (мабуть, формально, — Мстиславу могло бути на цей час не більше п'яти років) (ПСРЛ. — Т. III, — М., 2000. — С. 476), не залишивши, таким чином, турівський стіл.
- ¹³⁷ ПВЛ. I. -С. 108.
- ¹³⁸ Г о л о в к о А. Б. Указ. соч. — С. 49.